

stevige financiële basis konden doorgeven aan het nageslacht. Zij vormden de succesvolle regentengeslachten van de zeventiende en achttiende eeuw. Luuc Kooijmans' magistrale *Vriendschap en de kunst van het overleven* en Schmidts *Om de eer van de familie* beschrijven de geschiedenis van geslachten die – meestal – wel wisten hoe het behoorde, en een blijvende plaats binnen de Nederlandse elite verwierven en behielden.

Een Haagse affaire laat daarentegen zien dat lang niet iedereen daartoe in de gelegenheid was. De liefde deed nogal eens een zorgvuldig opgebouwde positie teniet – een thema dat trouwens ook een rol speelt in twee andere, al even eminent leesbare studies van elitaire schandaalgevallen, Machiel Bosmans *Elisabeth de Flines* en Eric Palmens *Dwaze liefde*. Naast de hormonale ondermijning van een maatschappelijk gewenste levensloop, laat Le Bailly zien dat ook wanbestuur en financiële malversaties de familie-eer een geduchte knauw konden geven. Zo waren de Van Noortwijcks wel schatrijk, maar de oorsprong van vaders vermogen was schimmig en rook naar grootschalige corruptie. Dat deed de familienaam bepaald geen goed.

Daarnaast levert haar *casus* ook een boeiende blik op het rechtskundige reilen en zeilen in de Republiek. Onderdeel van het schandaal waren ook de listen en lagen van een raadsheer die zelf beter hoopten te worden van de benarde positie van Sophia van Noortwijck door haar te dwingen te trouwen met zijn zoon. Gelukkig voor Sophia was de Republiek, zoals Le Bailly laat zien, voldoende rechtsstatelijk om de onwaardige rechtskundigen aan de kaak te kunnen stellen.

Een Haagse affaire verschaft zo een boeiend en corrigerend inblikje in de handel en wandel van de Nederlandse bovenlaag, en valt zeer aan te raden als alternatief voor de geijkte rechtbankthriller. Jammer is wel dat in het vakkundig geannoteerde boek blijkbaar geen ruimte meer was voor een ordentelijke literatuurlijst. Voor de gemiddelde lezer wellicht onbelangrijk, maar de onderzoeker wil niet telkens bijna dertig bladzijden doornemen op zoek naar de volledige titel van een boek of artikel. Maar dat is een schoonheidsvlekje op een boek dat verder zonder meer een groot publiek verdient.

Henk Looijesteijn

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

Merlijn Hurx, *Architect en aannemer: De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden, 1350-1530* (Nijmegen: Vantilt, 2012) 492 p. ISBN 9-789460-040795

Een paar maanden geleden werd met veel (terecht) trompetgeschal het boek gelanceerd van Frits van Oostrom over de Letteren in de Lage Landen in de Late Middeleeuwen, *Wereld in woorden*. Het is allicht niet iedereen opgevallen dat luttele maanden voordien een ander belangrijk boek verscheen over de 'creatieve industrie' uit dezelfde periode. Merlijn Hurx schrijft niet zo meeslepend als Van Oostrom (daarmee wordt de lat ook wel erg hoog gelegd) en zijn boek – de bewerking van een Delftse dissertatie – is ook minder veelomvattend, maar in bijna elk ander opzicht doorstaat het de vergelijking met glans. Voor de sociaal-economisch historicus worden die tekorten bovendien grotendeels gecompenseerd doordat Hurx' boek minder cultuurgeschiedenis is en meer de geschiedenis van een bedrijfstak – maar dan eentje met veel cultuur.

Hurx begint met een klassieke kunsthistorische vraagstelling: de opkomst van de architect als zelfstandig 'kunstenaar'. De klassieke benadering van dit onderwerp – en

zijn pendant: de opkomst van de beeldend kunstenaar – verklaart deze ontwikkeling vanuit een cultuurstroming. Tijdens de Renaissance, zo luidt de redenering, emancipeerden deze beroepen zich van de ambachtelijke omgeving waaruit ze voortkwamen. Kunstenaars waren niet langer uitsluitend vakbekwame lieden, maar stopten nu ook ideeën in hun producten. Daarom wilden ze zich niet langer in gilden laten organiseren en eisten ze grotere autonomie voor zichzelf.

Dat klassieke beeld is al van allerhande mitsen en maren voorzien, maar hier wordt voor het eerst een integraal alternatief geboden voor de Lage Landen, en bovendien uitgelegd waarom het juist in de Lage Landen anders ging dan elders (met uitzondering van Italië). Die verklaring berust op een analyse van de bouwmarkt enerzijds en het verstedelijkingspatroon anderzijds.

Als gevolg van de snelle verstedelijking ontstond in de Late Middeleeuwen in de Lage Landen een toenemende vraag naar prestigieuze gebouwen, zoals kerken, stadhuisen, poorten. Opdrachtgevers waren kerkelijke en openbare instellingen. In het buitenland deden die instellingen zulke bouwprojecten veelal in eigen beheer ('regie'). Daarbij konden ze in veel gevallen voor de bouwmaterialen uit eigen steengroeven putten. In de Lage Landen kon dat niet zomaar, omdat natuursteen lang niet overal voorkwam. Het werd voornamelijk gewonnen in de Ardennen en in de streek ten zuiden van Brussel. Verticale integratie van het bouwproces in eigen beheer werd sterk bemoeilijkt omdat opdrachtgevers zelden over hun eigen steengroeven beschikten. In plaats daarvan ontstond een markt voor natuursteen die als vanzelf leidde tot een bijna volledige commercialisering van het bouwproces in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw.

De afstand tussen steengroeve en bouwplaats had ook nog twee andere onbedoelde gevolgen. In de eerste plaats maakten opdrachtgevers en hun leveranciers zich druk over de vervoerskosten. Steen is immers zwaar en zelfs over water drukten de kosten van het transport bijgevolg flink door op de uiteindelijke prijs van de bouwmaterialen. Daarom gingen leveranciers er in toenemende mate toe over om de steen al meteen voor te bewerken in de groeve. Zo kon slechte steen direct geïdentificeerd worden en hoefde niet betaald worden voor het vervoer van steen die uiteindelijk als afval terzijde gelegd zou worden. Op den duur leverden de steengroeven complete kerken als bouw pakket, die op de bouwplaats alleen nog in elkaar gezet moesten worden. Een soort Ikea-kerken dus, met dien verstande dat het uiteindelijk product wel afzonderlijk ontworpen werd.

Het tweede gevolg was, dat er een toenemende behoefte ontstond aan coördinatie tussen de verschillende onderdelen van het bouwproces. Die coördinatie werd meestal geleverd door de steenleveranciers. Met andere woorden, de experts in de grondstof werden steeds vaker ook degenen die het ontwerp leverden en er op toezagen dat het bouwproject volgens plan verliep. Het waren deze coördinatoren, die niet langer zelf met een troffel de steiger opgingen die zich gingen tooien met benamingen die recht deden aan hun nieuwe rol. Zo ontstond in onze streken het beroep van architect.

Omdat steden met elkaar wedijverden om de mooiste kerken te bouwen en de hoogste torens, name bovendien de vraag toe naar ontwerpen die net een beetje van elkaar verschilden. Voor architecten was er zo dus in de vijftiende en zestiende eeuw ook de opdracht om zich te onderscheiden van elkaar, net als dat vandaag de dag geldt voor 'superdutch' architecten als Francine Houben en Rem Koolhaas. Dat onderscheid gaf aanleiding om meer over deze ontwerpers te gaan denken in termen van unieke kwaliteiten – kunst derhalve. Maar die kunst werd wel samengesteld uit min of meer

gestandaardiseerde onderdelen. In het verleden werd het relatief sobere uiterlijk van Nederlandse stadskerken verklaard uit onbekendheid met de laatste architectuurmode. Hurx geeft een veel overtuigender verklaring: prijsconcurrentie en gestandaardiseerde onderdelen hadden een grote invloed op het uiterlijk van het eindproduct.

Ik moet toegeven dat ik nog steeds niet overtuigd ben van de ook door Hurx verdedigde stelling dat er van meet af aan gebouwd werd aan de hand van tekeningen. Mijns inziens blijkt juist uit het hier aangedragen materiaal dat die tekeningen ontstonden precies toen de architect zich als ontwerper afzonderde als een specialisme binnen het bouwvak. Van dit soort details zullen echter weinig lezers van dit tijdschrift wakker liggen. Misschien word ik verblind door mijn enthousiasme voor het onderwerp, en door de enorme hoeveelheid prachtige afbeeldingen, die trouwens bijna allemaal in kleur zijn afgedrukt. Maar ik vind dit echt een heel bijzonder boek, ook al omdat het de meerwaarde bewijst van een interdisciplinaire aanpak bewijst – in dit geval van kunstgeschiedenis en sociaal-economische geschiedenis. Van harte aanbevolen dus.

Maarten Prak
Universiteit Utrecht

Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum: Verloren, 2013) 367 p. ISBN 978-90-8704-343-8.

Armenzorg en liefdadigheid in de laatmiddeleeuwse en met name vroegmoderne Noordelijke Nederlanden is de afgelopen decennia een populair onderwerp gebleken en er zijn dan ook vele studies verschenen over de organisaties die hulp boden aan de behoeftigen, over de mensen die bij armenzorginstellingen aanklopten en over de financiering van de zorg. Een omvattende cultuurhistorische studie naar het armenzorgdiscours in deze periode ontbrak echter tot dusver. *Leden van één lichaam*, het recent verschenen proefschrift van Anita Boele, besteedt aandacht aan de noties en argumenten die in de periode van 1300 tot 1650 werden gebruikt om burgers tot liefdadigheid aan te sporen. De titel verwijst naar de idee dat arm en rijk deel uitmaakten van hetzelfde sociale lichaam en verbonden waren door Christus. Liefdadigheid werd van groot belang geacht voor de sociale cohesie binnen de samenleving.

In Boele's onderzoek ligt de nadruk op de lange zestiende eeuw (1450-1650) en op de steden Den Bosch, Haarlem en Deventer. Alhoewel gebruik gemaakt wordt van een breed scala aan literaire, historiografische en educatieve teksten, zoals biechtspiegels, catechetische teksten en preken, en er zelfs schilderijen en altaarstukken geanalyseerd worden, bestaat de kern van het bronnenmateriaal uit Bossche stadskronieken, Haarlemse rederijkersteksten en geschriften over armoede en liefdadigheid van broeders en zusters van de Moderne Devotie uit Deventer.

In het eerste deel, van het uit drie delen bestaande boek, staat de uit het Mattheüs-evangelie afkomstige notie van de werken van barmhartigheid centraal. Deze werd zowel in kerken, via de preek en catechese, als door stadsbesturen ingezet om gelovige aan te sporen tot liefdadigheid. Geven aan de armen werd gepresenteerd als een religieuze en burgerlijke plicht, waarvoor de weldoener in het hiernamaals beloond zou worden. Het tweede deel handelt over exemplarische figuren, zoals de barmhartige